

Straipsniai ir pranešimai

ALFREDAS BUMBLAUSKAS

DĖL LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS CIVILIZACIJOS POBŪDŽIO

1. Praescriptum

Straipsnis turi savo istoriją. Jis buvo parengtas pagal pranešimą, skaitytą 1994 m. liepos 16 d. Krokuvoje Jogailos universitete Vidurio ir Rytų Europos jaunimo seimelyje, kurio svarstymo tema: „Lenkijos kaimynų santykis su bendru abiejų tautų respublikos palikimu“. Toks jis buvo išspausdintas „Kultūros baruose“ (1994 m. Nr. 10. P. 63–70) ir susilaukė rezonanso. Pirmiausia straipsnio idėjos buvo svarstytos Lietuvos TV laidoje „Būtovės slėpiniai“ su žymiais lenkų istorikais – prof. A. Gieysztoru, prof. J. Bardachu ir prof. H. Wisneriu, atvykusiais į Vilniaus universiteto 415-os metų sukakties proga surengtą mokslinę konferenciją. 1994 m. lapkričio 28 d. straipsnis svarstytas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Senosios lietuvių literatūros seminare (diskusijos medžiagą ketina spausdinti „Kultūros barai“) ir visos Lenkijos Lietuvos mylėtojų klubo (Ogólnopolski klub miłośników Litwy) seminare Varšuvos universitete 1995 m. sausio 27 d. Straipsnio idėjos nuolat buvo svarstomos Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto magistriniame doktorantiniame seminare „Istoriografijos paradigmos“. Po visų svarstymų prieita prie išvados:

1. Per mažai dėmesio kreipiau į tarpukario Lenkijos, ypač Vilniaus istorikų koncepcijas.

2. Neįžvelgiau permainų, vykstančių šiuolaikinėje lenkų istoriografijoje.

Atsižvelgdamas į šiuos svarstymus, koregavau ir pildžiau tekstą publikacijai Lenkijoje (Lithuania: Kwartalnik, poświęcony problemom Europy Środkowo – Wschodniej. 1995. 1(14)).

Deja, nebuvo nei vietos, nei laiko šį tekstą koreguoti taip, kaip norėjau. Dabar „Lietuvos istorijos studijose“ spausdinamas tekstas kol kas išsamiausias. Manau, jog tai nepaskutinis variantas, nes priešingai nei istoristai, manau, kad nereikia verkti keičiant pažiūras. Viską moksle, ypač jo teorijoje, laikau dialogu.

2. Problema

Valstybė istorijoje ne visada turi tiesioginį ryšį su jai pavadinimą davusiu etnosu. Toli pavyzdžių ieškoti nereikia. Prūsijos kunigaikštystė ir karalystė buvo vokiečių, o ne prūsų valstybė. Atrodytų, kad tai jokiū būdu netinka Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei. Jeigu nekreipsime dėmesio į šiandieninius antimokslinius svaičiojimus baltarusių istoriografijoje¹ (kur remiamasi juokinga prielaida, jog lietuviai yra ne lietuviai) ir prisiminsime iškilųjį Henryko Łowmiańskiego veikalą apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę², galėsime drąsiai teigti, kad LDK yra lietuvių etnosu kūrinys. Tačiau kodėl istoriografijoje kartkartėm pametamas ryšys tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lietuvos Respublikos, tarp senosios ir naujosios Lietuvos istorijos procesų? Kodėl žymus istorikas Manfredas Hellmannas ir jam tarsi pritariantis Mečislovas Jučas vėlyvosios LDK nebelaiko lietuvių valstybe?³ Kaipgi suderinti šią tezę su iš Henryko Łowmiańskiego veikalo plaukiančia išvada? Kurgi dingę senieji lietuviai, kodėl jų vaidmenį senosios Lietuvos valstybės istorijoje reikia įrodinėti? Jei vėlyvoji LDK yra ne lietuvių, tai tada kieno?

Dar sunkiau sprendžiamas svarbesnis klausimas – kokiai supracivilizacijai priskirti LDK? Lenkų istoriografijai nekils abejonių priskiriant LDK Vakarų lotyniškajai, bet kartu nebus ginčijamasi su rusų istoriografijos tradicija iki Krevo ar Liublino unijos laikyti LDK Bizantijos ar Rusijos civilizacijos dalimi. Lietuvių istoriografijoje išsamiau šis klausimas nebuvo svarstytas – visi, regis, pritarė spekuliatyviai S. Šalkauskio koncepcijai: Lietuva esanti tarp Rytų ir Vakarų. Bet ką reiškia šis „tarp“? Atskira civilizacija? Priklausomybė iš pradžių Rytams, paskui Vakarams?

Matyt, šias komplikacijas moksle lemia sudėtinga etninė, lingvistinė ir apskritai kultūrinė LDK situacija. Istoriografija iki šiol buvo iš esmės empirinė – dažniausiai apsiribojanti tik įvykių istorija (kurią istorinė istoriografija vadina politine), prie procesų istorijos pereinama vangiai, o jei ir pereinama – procesai pateikiami izoliuotai vienas nuo kito. Tarkim, LDK etninė struktūra svarstoma atskirai nuo politinės, įvairiakalbės raštijos procesai – atskirai nuo kultūrinio užsakymo mechanizmo, politiniai procesai – atsietai nuo ūkinių etc. Vadinasi, trūko to, ką jau amžiaus pradžioje formulavo šiuolaikinės prancūzų istoriografijos patriarchas H. Berras,⁴ o realizavo „Annales“ mokykla – trūko integralios procesų istorijos. Tokios istorijos paieškos F. Braudelį atvedė prie visuomenių tipologijos problemos,⁵ o tai savaimė įvedė į istoriografiją ligi šiol sporadiškai ir spekuliatyviai (O. Spengleris, A. Toynbee's) formuluotą civilizacijų, kaip stambiausio visuomenės tipo ar visuomenių grupavimo, koncepciją. Galima svarstyti, ar F. Braudelio civilizacijos – monde – economie – koncepcija⁶ (dar laubiau nei K. Marxas

akcentuojanti ūkinių procesų vaidmenį) yra labiausiai atitinkanti integralios istorijos paieškas. Aišku tik, kad be civilizacijos sąvokos šios paieškos būtų žingsnis atgal. Nesileisdami į išsamesnius ir platesnius svarstymus, kol kas pasirenkame mums mažai žinomo (tačiau ne kur kitur, o Vilniaus universitete prieš karą dirbusio) lenkų istoriko, teoretiko ir istoriosofo F. Koneczny'o (1868–1948)⁷ apibrėžimą: „Civilizacija – bendruomeninio gyvenimo sutvarkymo metodas“⁸. Ypač perspektyvi F. Koneczny'o idėja apie civilizacijų skirtumų priklausomybę ne tik nuo religinių ir moralinių idėjų, ne tik nuo originaliai jo formuluojamų sveikatos ir gerovės sampratų, bet ir nuo teisinių sistemų, kurioms autorius taiko sąvoką „trojprawo“. Tiesa, F. Koneczny, skirtingai nei F. Braudelis, vienos tautos ar šalies nelaiko atskira civilizacija, tačiau jau tai, kad atskirose šalyse gyvenamas savarankiškas „bendruomeninis“ gyvenimas (bent jau politinių tvarkymosi principų požiūriu) leidžia kalbėti apie atskirų šalių ir tautų civilizacijų mozaiką, kuri ir sudaro supracivilizaciją (tarkim, Europą). Vadinas, mūsų teksto klausimą apie civilizacijos „pobūdį“ galima būtų suskaidyti taip:

a) Kokia tauta Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje kūrė visuomenės sutvarkymo principus ar „bendruomeninio“ gyvenimo metodus?

b) Laikyti LDK civilizaciją savarankiška monada ar priskirti ją supracivilizacijoms (Bizantijos, Rusijos, „Turano“, Vakarų Europos lotyniškajai)?

3. Istoriografinės kolizijos

Mokslinės istoriografijos, kurios objektas būtų Lietuvos istorija, pradžia paprastai laikoma XIX a. I pusė. (Aišku, turima galvoje empirizmo kriterijus – kritinio metodo atsiradimas). Tad ir pradėkime mūsų svarstymą nuo Joachimo Lelewelio.

Su pagarba aprašinėjęs ikikrikščioniškąją Lietuvą, kaip tikras romantikas joje ieškojęs laisvės ir tautiškumo principų, vėlesnėje LDK istorijoje jis tematė tik lenkų civilizaciją Lietuvoje. Jo „Lietuvos ir Rusios istorija“⁹ (1839) labiau laikytina ne atskira Lietuvos istorija, o vienu iš Lenkijos istorijos tomų, jau nekalbant apie tai, kad ir šis tomas baigiasi Liublino unija. Lietuvos Statutai J. Leleweliui yra kieno tik nori, bet tik ne lietuvių civilizacijos produktas.¹⁰

Lietuviai XIX a. I-ojoje pusėje į šią koncepciją sugebėjo atsakyti anticivilizacine baltofiline¹¹ Simono Daukanto koncepcija: jeigu civilizacija Lietuvoje yra lenkiška, tai jos lietuviams ir nereikia; Joachimas Lelewelis teigia, kad lenkai užvilko lietuviams civilizacinius marškinius, o Daukantas atsakė, kad lietuviai gražūs ir be šių marškinių. Tikroji Lietuvos kultūra yra

pagoniškoji, su krikštu prasideda kultūros nuosmukis, kurio vienas iš pavidalų ir yra polonizacija. Apskritai krikštas ir civilizacija buvo primesti Lietuvai ir išvedė ją iš savaiminio, unikalaus raidos kelio. Nesunku pastebėti, kad šiai baltofilinei koncepcijai atstovavo ir lenkiškai rašę Lietuvos istorikai „litvinai“ Teodoras Narbutas ir Juozapas Ignotas Kraszevskis.

Jau Joachimasis Lelewelis XIII–XIV a. Lietuvos istorijoje išvelgė esminį rusų civilizacijos vaidmenį: ji būtų „prarijusi“ žemesnę pagonišką lietuvių civilizaciją, jei ši nebūtų po Krėvos sutarties ir krikšto patekusi į lenkų civilizacijos glėbį. Tokia tezė labai tiko rusų monarchistinei ir slavofilinei istoriografijai. N. Ustrialovas jau 1839 m., svarstydamas klausimą, kokį vaidmenį Rusijos istorijoje turi užimti LDK,¹² pareiškė, kad negalima žiūrėti į Lietuvą kaip į Lenkijos provinciją – tai tikros rusų žemės. Tuo pagrindu M. O. Kojalovičius ir I. D. Beliajevas jau rašė tik Rusijos „Šiaurės–Vakarų krašto“ istorijas¹³. Jų manymu, rusų civilizacija turėjo tokią svarbią reikšmę, nes iki Krėvos unijos Lietuvoje galima kalbėti tik apie rusų civilizaciją, jog net lietuvių tautinė tapatybė „išstipsta“. Lietuviai ir rusai yra lyg ir viena tauta. XIII–XIV a. LDK politikos tikslas buvo apginti Rytų Europą nuo lotyniškumo ir germanizacijos. Krėvos sutartis išveda Lietuvą iš tikrojo, rusiškojo kelio, nuveda į lenkišką prabangą ir anarchiją.

Taigi ir rusų, ir lenkų romantinė ir net baltofilinė istoriografija sutarė: Lietuva yra dviejų civilizacijų – rusiškosios ir lenkiškosios – kovos laukas. Šitame kontekste visai originalią versiją pateikia iki šiol iš dalies užmirštas ir ne tik lenkų, bet ir lietuvių istoriografijos deramai neįvertintas Juzefo Jaroszewicziaus veikalas.¹⁴ J. Jaroszewiczius pirmasis istoriografijoje į Lietuvą pažvelgė ne kaip į civilizacijų kovos objektą, o kaip į civilizaciją kuriantį subjektą. Jis neneigė lenkų ir rusų civilizacijos reikšmės Lietuvos istorijoje, tačiau, skirtingai nei ligi tol buvusiose tradicijose, Lietuva Jaroszewicziaus kūryboje pati balansuoja tarp šių dviejų civilizacijų. Lietuva, sukūrusi valstybę, visą laiką žengė civilizacijos progreso keliu: ikikrikščionišku etapu labiau mokymdamasi iš rusų, po krikščionybės įvedimo – iš lenkų. Tačiau jau XVI amžius pateikia savaiminės lietuvių civilizacijos reiškinį – Lietuvos Statutus. Tai aukščiausia Lietuvos civilizacijos pakilimo apraiška. Būtent įstatymų leidimas, anot J. Jaroszewicziaus, įtikino Europą, jog Lietuva atsisakė barbarystės ir savo civilizacija prilygo Lenkijai. Iki tol visų kryptių istoriografija Lietuvoje matė tik lenkų civilizaciją, o Jaroszewiczius – politinę ir įvairiakalbę Lietuvos kultūrą. Kaip tik tokia kultūra sudaro Lietuvos civilizacijos „aukso amžiaus“, t. y. XVI, amžiaus turinį. Be to, Jaroszewiczius pirmas sureiškino Reformacijos ir lietuviškos kultūros programos (Abraomas Kulvietis, Stanislovas Rapolionis, Martynas Mažvydas) vaidmenį: XVII–XVIII a. civilizacijos pobū-

džio Jaroszewiczius nebesvarstė. Jam tai – jėzuitų nulemtas „tamsybės“ ir „nuosmukio“ laikas, davęs tik du iškilus žmones – A. Vijūką-Kojelavičių ir Motiejų Kazimierą Sarbievijų. Be to, J. Jaroszewiczius manė, kad po Liublino unijos LDK susiliejo su Lenkija į vieną valstybę¹⁵. Vadinasi, LDK civilizacijos pobūdžio problemos jis negalėjo išspręsti, negalėjo ir paaiškinti, iš kur kilę jo veikalo trečio tomo išnašose paminėti XIX a. I-osios pusės žemaičių sąjūdis ir lituanistiniai darbai. Taigi mūsų teksto įvade formuluotos problemos J. Jaroszewiczius nesprenė, bet ir paliko nišą minėtai M. Hellmanno ir M. Jučo tezei.

Jaroszewicziaus koncepcija nepatenkino vėlesnės lietuvių istoriografijos ir dėl kitų priežasčių. Mat nuosekliai pakludamas savo „litviniškai“ savimonei, jis civilizacijos pažanga laikė ir polonizaciją, nežvelgdamas neigiamų šio proceso padarinių Lietuvos visuomenei, kartu užmiršdamas, kad Lietuvai polonizacija tebuvo europeizacijos išraiška.

Toks buvo romantizmo epochos palikimas. Minėtos civilizacinės „opozicijos“ perėjo ir į pozityvizmo epochą. Ankstyvajam pozityvizmui su jo kritiniu metodu ir empirizmu reikėjo sintezuojančios idėjos. Romantizmo epochos civilizacinė metateorija buvo prarasta, naujas teorinis istoriografijos pagrindas nesurastas, vakuumą užpildė ideologinės prielaidos – nacionalizmai (teigiamąja šia sąvoka reikšme) arba šovinizmai. Visiems romantizmo epochos atstovams (ir net J. Jaroszewicziumi) pagoniškoji Lietuva ir jos kultūrinė tradicija buvo žavėjimosi objektas, o lenkų mokslininkui A. Brückneriui¹⁶ tai buvo tik barbarybė. Net su tam tikru pasimėgavimu jis iš aukšto aprašinėjo lietuviškąją pagonybę, tik ją ir laikydamas lietuvių kultūra arba net ne kultūra. Juk, anot A. Brücknerio, viskas, kas yra kultūra Lietuvoje, tėra tik lenkų kultūros skeveldra (odprysk), pagoniškoji Lietuva kultūros nesukūrė jokios¹⁷. Reikia skirti nuo šios Lietuvos kabutėse rašomą „lietuvių“ valstybę arba „Lietuvą“, t. y. LDK, kurioje kultūrą turėjo tik rusai. Jų kultūros poveikis reikėsi dar ilgai, nes Lietuvos Statutas teesąs rusų paprotinė teisė¹⁸. „Tikroji“ Lietuva iš Vakarų civilizacijos, atėjusios per Lenkiją, nieko nepaėmusi ir apatiškai vegetavusi toliau. A. Kulvietį, S. Rapolionį, M. Mažvydą A. Brückneris išvelgia, tačiau net šie jam yra tik lenkų kultūros auklėtiniai. A. Brücknerio koncepciją galėtume apibendrinti net taip: tik lietuvių elitas buvo subrendęs perimti lenkų kultūrą, o lietuvių liaudis buvo tiek barbariška, jog nesugebėjo net sulenkėti ir liko aborigenais.

A. Brückneris kartais vartoja sąvoką „civilizacija“, bet akivaizdu, kad tai tik „kultūros“ sinonimas. Bet kuriuo atveju jis temato tik gana siaurus daly-

kus – kalbą ir raštijos procesus. Iki integralių visuomenės sampratų A. Brückneriui toli.

Jo koncepcija buvo utriuota net lenkų nacionalistinės pozityvistinės istoriografijos atžvilgiu. Tačiau joje jau nuo Michalo Bobrzyńskio¹⁹ įsivirtino lenkų „civilizacinės misijos“ Lietuvoje koncepcija. Pagoniškosios Lietuvos atsilikimas, rusų civilizacijos persvara, tragiškas susirėmimas su vokiečių ordinu – iš viso to Lietuvą išgelbėjo Lenkija, atnešusi į Lietuvą Vakarų civilizaciją ir lenkų laisvę. Taigi jau nuo Krevo sutarties Lietuva yra lenkų civilizacijos pakraščiai. Lietuvoje ne tik lietuviai kuria lenkišką civilizaciją, bet ji yra kuriama pačių lenkų Lietuvoje, nes Krėvos sutartis atvėrė didžiulius Rytų Europos plotus lenkų kolonizacijai.

Vis dėlto (kad ir kaip tai būtų keista) lenkų pozityvistinė istoriografija daugiau deklaravo „civilizacinės misijos“ koncepciją, o ne bandė konkrečiai istoriškai tirti polonizacijos ir europeizacijos procesus Lietuvoje. Daugiausia rašalo buvo išlieta, siekiant parodyti Lietuvos valstybės priklausomybę nuo Lenkijos ir pagrįsti Krėvos sutarties formulę *applicare* bei Lietuvos valstybingumo išnykimą po Liublino unijos²⁰. Gal tik Janas Fijalekas²¹ plačiai aptarė bažnytinės organizacijos ir apskritai lenkų dvasininkijos vaidmenį Lietuvos christianizacijos procese XV–XVI a., teigdamas, kad lenkų bažnyčia nešė krikščionybę į Lietuvą, siekdama į krikščioninimo procesą įtraukti lietuvių kalbą.

Tokiame kontekste atskiros Lietuvos istorijos sintezės lenkų istoriografijoje neturėjo prasmės. Jos ir nebuvo rašomos. Išimtys buvo tik kelios ir tos pačios nereikšmingos ir neoriginalios: Konstancijos Skirmunt Lietuvos istorija²², tai tik vadovėlinė įvykių istorija (pasibaigianti iš esmės Liublino unija), paaiškintina vėlyvąja romantine „litvinų“ tradicija; Boleslavo Limanowskio, Leono Wasilewskio, Jano Jakubowskio mažos apimties veikalai²³, išsiskiriantys autorių demokratinėmis pažiūromis, iš kurių plaukė palankus požiūris ir į tautinį lietuvių atgimimą, ir į Lietuvos Respublikos susikūrimą. Todėl ir senoji Lietuvos istorija buvo aprašyta atskirai. Kai kas iš šių autorių Lietuvos valstybingumo tradiciją ir Lietuvos lygiateisiškumą įžvelgė net po 1791 m. gegužės 3-osios Konstitucijos (B. Limanowskis, rašydamas apie 1791 m. spalį padarytą Konstitucijos papildymą „Zaręczenie wzajemne obojga narodow“), tačiau civilizacinių problemų šie autoriai nesvarstė arba, atrodo, bent jau XVII–XVIII a. Lietuvą laikė lenkų civilizacijos (tiesa, patyrusios nuosmukį) dalimi.

Tikros išimtys tebuvo, atrodo, dvi. Jau mūsų minėtas Feliksas Koneczny, kuris ankstyvuosiuose darbuose skyrė dvi Lietuvos – Litva ir Letuva, ir nors Liublino uniją vadino „šedevru“, vis dėlto ir ankstyvosios Lietuvos vals-

tybės civilizaciniu požiūriu nelaikė tabula rasa. Ji tik „žemos“ arba „jaunesnės už Lenkiją“ civilizacijos šalis²⁴. Matyt, todėl F. Koneczny ir pabrėžia, kad rusai nesugebėjo Lietuvai primesti stačiatikybės, o Krėvos sutartį nulėmė ne rutenizacijos pavojus, bet kovos su Vokiečių ordinu. Į Lietuvą civilizaciją atnešė lenkai. Tačiau juk F. Koneczny valstybių nelaiko atskiromis civilizacijomis. Todėl, traktuodamas civilizacijos sąvoką nepalyginamai išsamiau (su socialinėmis, politinėmis, teisinėmis struktūromis), jis Lietuvos DK įžvelgė Vakarų civilizacijos procesus ir priešpastatė juos Maskvos DK visuomenei²⁵. Tad šiuo atveju svarbu, ar F. Koneczny mato Lietuvos atskirumą nuo Lenkijos (laukti atskiros LDK civilizacijos sampratos jo darbuose, kaip minėta, netenka). Jau minėtoje „Rusijos istorijoje“ jis rašė: „Betarpiškas lenkų teisės poveikis lietuvių valstybei truko tik šešerius metus (1386–1392), nes tik taip trumpai ji priklausė Lenkijos karūnai. Nuo 1392 iki pat 1792 metų Lietuvos santykiai su Lenkija patyrė įvairius pokyčius, bet visada be mažiausio pertrūkio Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo atskira valstybė, nepavaldi jokiai lenkų teisei ir jokiai lenkų urėdumui“²⁶.

Panašiai F. Koneczny rašo savo pirmame stambiam istoriosofiniame darbe²⁷. Lietuva iki 1791 m. buvo nepriklausoma valstybė. Ne lenkų, o lietuvių kariuomenė stovėjo Lietuvos įgulse, mokesčiai plaukė ne į lenkų, o į lietuvių išdą. Lietuvis mokėjo mokesčius savo valstybei išlaikyti, liejo kraują dėl Lietuvos DK nepriklausomybės. Įdomūs net emociniai šūktelėjimai: „nėviešpatavo lenkai Lietuvoje“! „Lietuva valdėsi pati, iki pat 1791 m. turėdama savo armiją, savo išdą ir atskiras savo ministerijas. Lenkijos Karalystės valdžia nebuvo valdžia Lietuvai! Taigi Lietuva buvo valdoma taip, kaip valdė ją... lietuviai“²⁸. F. Koneczny žino S. Rapolionį, M. Mažvydą, M. Daukšą, K. Sirvydą, D. Kleina, K. Donelaitį. Yra dvi tautos. Formulė *gente Lituanus natione Polonus* LDK laikais neegzistavo. Polonizavosi tik Ukrainos, o ne etninės Lietuvos bajorija. Ši niekada neatsisakė lietuvių kalbos, tik šalia vartojo antrą: iš pradžių baltarusių, vėliau lenkų. Lietuvių bajorų polonizacija prasidėjo XIX a. ir nulėmė ją rusifikacija. F. Koneczny težino vieną polonizatorių – jo vardas – Muravjovas! Šalia didžiausių istoriosofinių virrašų, F. Koneczny pamini net ir S. Daukantą, M. Valančių, A. Baranauską.

Kai ką F. Koneczny idėjose galima koreguoti, kai kas gal net perdėm optimistiškai (lietuvių naudai) skamba, – juk negalima neižvelgti bendrų Lenkijos–Lietuvos institucijų po Liublino unijos ir LDK suvereniteto apkarpytųjų, negalima nutylėti jau XVII a. besiformuojančios Lietuvoje *nostra Polonia* savimonės. Tačiau svarbu kas kita. Turint galvoje integralų F. Koneczny požiūrį į visuomenės raidą, valstybingumą, kaip vieno svarbiausių civilizacijos predikatu, akcentavimas leidžia teigti, kad šiuo atveju turime J. Ja-

roszewicziaus koncepcijos papildymą ir koregavimą. Nėgana to, F. Koneczny išsamiau pagrindė ne tik LDK civilizacijos atskirumo nuo Lenkijos sampratą, bet ir pirmasis iškėlė nenutrūkstamo ryšio tarp LDK ir naujosios Lietuvos idėją.

Visai kitokio pobūdžio išimtis yra minėtoji Henryko Łowmiańskiego studija. Genialusis istorikas sukūrė fenomenalią Lietuvos istorijos pradžios koncepciją, nepralenktą iki šiol. Lietuvos ankstyvoji civilizacija buvo menko lygio, tačiau ji buvo lietuviška. Rusiško jos pobūdžio klausimo Łowmiańskis net nerado reikalo svarstyti. Antra vertus, H. Łowmiańskis rašė Lietuvos atsiradimo istoriją, o ne Lietuvos istorijos sintezę, vadinas, bet kuriuo atveju išvados ji pakeisti negali: Lietuvos istorija lenkų historiografijoje neturėjo prasmės.

Tendencija tvirtai kalbėti apie Lietuvą kaip istorinį subjektą iki Krevos sutarties buvo būdinga ir kitiems lituanistiniams tyrimams (kurių kiekybinį išsiplėtojumą vaizdžiai parodė VI lenkų istorikų suvažiavimas Vilniuje 1935 m.)²⁹. Tačiau vėlesnį Lietuvos valstybingumą, ypač po Liublino unijos, matė jau tik „federalistai“³⁰. Tiesa, tam tikrą Lietuvos atskirumą po Liublino unijos įžvelgė ir „nuosaikiosios unitarinės“ krypties istorikai (šios krypties pradininkas – jau minėtas M. Bobrzynskis), šiuo atskirumu grindę Lenkijos (sic) valstybės silpnumo idėją ir dėl to silpnumo kaltinę uniją su Lietuva³¹. „Federalistai“ po Liublino unijos matė ne tik Lietuvos atskirumą, bet ir valstybingumą – susiformavo koncepcija, kad Liublino unija buvo ne Lietuvos inkorporacija, o federacija, kurios teisinis pagrindas – reali unija³². Tačiau visa tai buvo tradicinė istorizmo metodologijos problematika, valstybės, o ne civilizacijos istorija³³. Valstybės idėja istorizme dažniausiai koreliuoja su nacionalizmu. Mūsų aptariamai „federalistai“ buvo tik švelnesni nacionalistai. S. Zakrzewskio manymu, jeigu Žygimantas Augustas būtų inkorporavęs Lietuvą taip, kaip pageidavo M. Bobrzynskis, tai tada XVII a. „... būtume turėję (t. y. mes, lenkai, – A. B.) ne tik kazokų, bet ir lietuvių maištus“³⁴. Be to, anot Zakrzewskio, Liublino unijos nereikėtų laikyti klaida, nes tos atskiros valstybės nebuvo jau ir tokios atskiros: „... ministerijos buvo ne tokios kaip šiandien – jos buvo per daug priklausomos nuo karaliaus“³⁵. Taigi, jeigu šiuo požiūriu ir pripažįstama Lietuvai istorinio subjekto vaidmuo, tai tik tiek, kiek jis tarnauja didesniai istoriniam subjektui – Lenkijai. O Haleckis, bene iškiliausias „federalistinės“ koncepcijos atstovas, ne tik matė Lietuvos valstybingumą, bet net pasigedo federacinėje valstybėje trečiojo nario – Rusios³⁶. Maža to, – O. Haleckis bene vienintelis (jei atmesime F. Koneczny vizijas) neapsiribojo valstybės problematika, o brandino civilizacinį požiūrį, vėliau virtusį iškilia, globalinės istorija koncepci-

ja.³⁷ O. Haleckis gana anksti pastebėjo naujus požiūrio į LDK civilizacijos procesus niuansus – siūlė nesuprasti visų problemų vien kaip polonizacijos, o matyti lotyniškosios civilizacijos persvarą prieš Rytus, siūlė atkreipti dėmesį į lietuvių ir rusų kultūrų integraciją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, į Vokiečių ordino įtaką Lietuvos santvarkai bei į LDK kultūrinį poveikį Lenkijai³⁸. Vis dėlto O. Haleckio apibendrinta formulė buvo tokia: „Kultūra, kuri kartu su patrauklia laisvių santvarkos jėga stipriausiai ir sėkmingiausiai sulydė tą monarchiją – greitu laiku respublika buvo taip, kaip ir minėtos santvarkos formos, specifiškai lenkiška“³⁹ Tad net jei LDK kaip valstybė ir matoma, tai jos civilizacinis atskirumas neįžvelgiamas. „Lietuva veikė“ lenkų civilizacinėje erdvėje, o jei taip, tai ji savarankišką civilizaciją tebuvo sutvėrusi tik iki Krėvos sutarties. Tad drįstame teigti, kad XX a. 3–4 deš. lenkų istoriografija nebuvo tvirčiau peržengusi J. Jaroszewicziaus koncepcijos rėmų, o F. Koneczny idėjos liko šalia mokslinio diskurso.

Pozityvizmo epochoje rusų istoriografijoje iškilo stambaus masto istorikas Motiejus Liubavskis, kurio analitinės studijos tebeturi didžiulę mokslinę vertę ir yra tikra XVI a. Lietuvos istorijos enciklopedija. Fundamentaliai ir tiksliai ištyręs Lietuvos DK luominės visuomenės formavimosi procesus, savo Lietuvos istorijos sintezėje⁴⁰ jis conceptualiai liko ištikimas senajai rusocentristinei istoriografijai. Luominis laisvėjimas, kaip lenkų civilizacijos reiškinys, atitraukęs Lietuvą nuo rusiškosios civilizacijos ir natūraliai vedęs į visuomenės degradavimą, anarchiją ir valstybės krachą.

Sąlygos lietuvių mokslinei istoriografijai kurtis susiformavo tik XX a. pirmoje pusėje. Ji padarė didžiulę pažangą, tačiau tepriėjo prie politinės įvykių istorijos, būdingos empirizmui. Kaip jau minėjome, empirinei istoriografijai reikėjo integruojančios bet kokią stambesnę sintezę idėjos, taigi, atsisakydama priimti kokias nors reflektuotas teorines pozicijas, ji rinkosi ideologiją. Tuo metu Lietuvoje idealiai tiko šūkis: „Ieškokime lietuvių Lietuvos istorijoje“. Būtent tokia buvo A. Šapokos maksima, leidusi jam parengti iškiliausią XX a. pirmojoje pusėje Lietuvos istoriją lietuvių kalba. Bet juk šis vien etnocentristinis požiūris leido išvengti civilizacijos problematikos ir kartu išeliminavo bet kokią objektyvų Lenkijos civilizacijos įtakos Lietuvos istorijai vertinimą⁴¹. Vietoj to buvo pasiūlyti tik emocionalūs, dažnai prasčiau argumentuoti kontrteiginiai priešingos pusės polocentrizmui, beje, pateisinti, turint galvoje to meto politines aplinkybes. Galbūt šito fundamentalaus etnocentrizmo alternatyva galėjo tapti Zenono Ivinskio formuluota Lietuvos įėjimo į krikščioniškąją Europos civilizaciją koncepcija⁴², tačiau ji nespėjo pakankamai išsiplėtoti – (juk europeizacijos problema buvo keliamą apeinant Lenkijos faktoriaus problema). Nespėjo išsiplėtoti ir

visas Lietuvos istorijos mokslas, kurio natūrali raida buvo nutraukta prasidėjus sovietizacijai 1940 m.

Marksizmas–leninizmas su savo sinchronine pasaulio istorijos koncepcija (viso pasaulio tautos ir regionai juda per penkias formacijas į komunizmą) negalėjo kelti civilizacijų santykio problemas. Priešingai, sovietinė istoriografija iš esmės rėmėsi maskvocentrinio pasaulio istorijos vaizdiniu, todėl visame SSSR ir lietuvių istorijos moksle buvo gyvos arba atgaivinamos senosios rusų istoriografijos tradicijos. Lietuvoje buvo tęsiamos ar naujai atgijo netgi tam tikros baltofilinės tendencijos, kurių autoriai išsakė kaip tam tikrą švelnią opoziciją stalininei istoriografijai⁴³. Tačiau oficialiajai sovietinei ideologijai tai buvo labiau priimtinesnė koncepcija nei fundamentalus europocentrizmas – juk maskvocentrizmą ir baltofiliją vienijo ta pati antivakarietiška nuostata. Taigi civilizacinei problematikai sąlygos Sovietų Sąjungoje buvo visiškai nepalankios.

Manytume, kad iš socialistinės ideologijos kylančio pasaulio istorijos vaizdinio faktorium galima iš dalies paaiškinti ir net kai kurias pokarines Lenkijos istoriografijos tendencijas. Jerzy Ochmańskio „Historia Litwy“⁴⁴ ir šiaudien tebėra geriausia Lietuvos istorija. Metodologijos požiūriu pirmą sykį parašyta integrali procesų ir struktūrų istorija. Tačiau joje Lietuva yra tarsi *res perse*, tarsi atskira istorinė monada, neištraukta nei į Europos, nei į regiono kontekstą. Tipologinių svarstymų nėra. „Draugiškai“ atsisakyta ne tik polonizacijos problemos (arba tiksliau – nesvarstoma šio proceso reikšmė civilizacijos pobūdžio problematikai), bet neaptarta ir LDK europeizacijos problematika. Taigi LDK civilizacijos pobūdis liko už aptarimo ribų.

Išvada: istoriografija konceptualiai iki pat paskutiniųjų metų nebuvo kiek ryškiau pažengusi nuo 1845 m. J. Jaroszewicziaus ir 1921 m. F. Koneczny koncepcijų, kurios ir liko nepratęstos bei neišplėtotos.

4. Nujos koncepcijos paieškos

Dabartinę rusų istoriografiją apžvelgta situacija, atrodo, patenkina. Baltarusių istoriografija gimsta, tačiau, kaip ir būna jauniems, bręsdama blaškosi ir iš tikrųjų atitinka XIX a. vidurio ar antrosios pusės istoriografijos teorinį ir ideologinį lygmenį, kai generalizuojančia tyrimo programos idėja tampa nacionalizmas. Įdomiausia, kad baltarusių istoriografijoje atsigriebti bandoma ne stipriųjų, rusų ar lenkų, o lietuvių istorinio paveldo sąskaita.

Apie evoliucijas, vykstančias lenkų istoriografijoje, geriausiai galima spręsti iš vieno iškiliausių lenkų teisės istorikų, o kartu ir Lietuvos istoriko J. Bardacho koncepcijų. Jo kūryboje jau seniai buvo įsitvirtinusi idėja apie

federacinį Lenkijos–Lietuvos valstybės pobūdį⁴⁵. Vėliau savo darbuose jis pateikia ir trumpą šio klausimo formulę: „Atskira valdžios organizacija, savarankiškas išdas ir kariuomenė, taip pat atskira baudžiamoji teisė sudarė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinio atskirumo (ossobowość) pagrindą federacinės respublikos rėmuose⁴⁶. Paskutiniaisiais metais naujame Lenkijos teisės istorijos sintezės leidime J. Bardachas „atskirumo“ sąvoką pakeičia į „subjektiškumą“ (podmiotowość)⁴⁷. Galėtume sakyti, kad nedidelis pažiūrų skirtumas tegali būti tik toks: gal Lenkijos–Lietuvos sąjunga nebuvo tokia glaudi kaip federacinėmis valstybėmis vadinamų Jungtinių Amerikos Valstijų arba Vokietijos Federacinės Respublikos. Gal todėl vertėtų daugiau kalbėti apie Lenkijos–Lietuvos konfederaciją, tuo labiau kad amžininkai dar XVI–II a. pabaigoje vadino šią valstybę „*Un Etat confedere*“. Be to, J. Bardachas žengia dar vieną žingsnį, kuris yra apskritai novatoriškas ne tik lenkų, bet ir lietuvių istoriografijoje. Jis paskutiniu metu ne tik pareiškė, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumas išliko ir po 1791 m., bet ir pirmas istoriografijoje iškėlė idėją, kad šis valstybingumas turi tiesioginį ryšį su 1918 m. naujuoju Lietuvos valstybingumu. J. Bardachas rašė: „Galima manyti, kad, jei lietuvių tauta išliko, išsaugodama savo atskirumo savimonę ir savo valstybingumo tradiciją tam, kad 1918 m. atgautų nepriklausomybę, tai šiame reikale buvo dalelė nuopelnų ir tų, kurie Ketverių metų seime sėkmingai veikė, siekdami išsaugoti Didžiosios Kunigaikštystės atskirumą ir teises Abiejų Tautų Respublikos rėmuose⁴⁸. Galėtume sakyti, kad tai tik valstybės istorija, civilizacijos problematikos dar lyg ir nėra, tačiau atkreipkime dėmesį į tai, kad J. Bardachas šiandien rašo ne „lenkų valstybės ir teisės istoriją“, o „santvarkos ir teisės“ istoriją. Iš čia ir logiškas istoriko dėmesys Lietuvos Statutams, o tai jau žingsnis į Lietuvos civilizacijos atskirumo sampratą. Tai gražiai patvirtino pats J. Bardachas ir kartu su juo į Vilniaus Universiteto 415–ųjų metų renginius atvykę žymūs lenkų istorikai A. Gieysztoras ir H. Wisneris. Jų manymu, būtent Lietuvos Statutai rodo ne tik LDK, kaip istorinio subjekto, vaidmenį, bet ir yra, šių istorikų manymu, lietuvių tautos kūrinys. Jei taip, galėtume manyti, kad šiuolaikinėje lenkų istoriografijoje jau pripažįstama lietuvių etnosu dominavimas daugiatauteje LDK.

Šios permainos lenkų istoriografijoje leistų teigti, kad sąvokų evoliucija: Abiejų Tautų Respublika = Lenkų ir Lietuvos Respublika = Lenkų Respublika = Lenkija jau tapo anachronizmu. Reikia laukti, kada anachronizmu taps ir tokie dažni lenkų istoriografijoje teiginiai apie LDK kultūrą: „lenkų monetos Lietuvoje“ arba „lenkų architektūra Lietuvoje“.

Šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje tarp gausių baltofilinių ir lituanocentriinių deklaracijų ir programų pamažu randasi naujas požiūris į lenkiaikalbę Lietuvos bajoriją ir jos vaidmenį Lietuvos istorijos naujųjų amžių prieš-

aušriu (A. Kulakauskas, E. Aleksandravičius, V. Berenis), į lotynišką ir lenkišką LDK kultūros ir literatūros paveldą (E. Ulčinitė, I. Lukšaitė, D. Kuolys), į bajoriškąsios tautinės savimonės procesus XVI–XVIII a. (M. Jučas, A. Šidlauskas), į LDK humanitarinės kultūros XV–XVI a. europeizacijos procesą (J. Tumelis). Ypač novatoriška yra civilizacinė E. Gudavičiaus Lietuvos istorijos koncepcija. Būtent šio istoriko darbai, kol kas, tiesa, pasirodę tik nedideliais straipsniais⁴⁹, leidžia formuluoti naujas tezes ar bent jau hipotezes.

LDK XIII–XIV amžiuose

1. Henryko Łowmiańskiego koncepcija priima fundamentaliai, jai neprieštarauja ir karinis–plėšikiškasis–vikinginiškasis Lietuvos valstybės pobūdis, ir feodalizmo genezės samprata, ir ankstyvosios patrimonalinės monarchijos koncepcija. Esminga korektyva – alodo problematika, kuri leidžia teigti, jog Lietuva jau XIII – XIV a. turi vieną iš pagrindinių europinės visuomenės struktūrinių elementų – individualų valstiečių ūkį⁵⁰.

2. Lietuva į civilizacijos stadiją įžengė dar vėliau negu Vidurio Europa, būdama paskutinio – trečiojo – Europos šalių ešelono vienintelė narė. 1009 m. Netimero Lietuva rodė, kad būta šanso sinchroniškai judėti su Vidurio Europa. Procesas turėjo būti užgniauztas Kijevo Rusios. XIII a. Lietuva, kurdama valstybę, jau susidūrė su Vakarų Europa, kuri nepripažino pagonims teisės laisvai krikštytis. Todėl Lietuvos vėlyvą krikštą nulėmė ne barbariškas Lietuvos visuomenės pobūdis, ne prierašumas pagonybei, o tai, kad krikštas galėjo būti priimamas vietoj valstybinės egzistencijos.

3. Vėlesnį polonizacijos procesą Lietuvoje nulėmė ne apskritai krikštas, o tai, kad per vėlai krikštytasi⁵¹. Lenkija buvo ne tik vienintelis geopolitinis Lietuvos šansas, bet ir vienintelis išėjimo į Vakarų civilizaciją kanalas. Lenkų civilizacija buvo žemesnio lygio negu vokiečių civilizacija, tačiau prastesnius mokytojus Lietuva samdėsi pati (latviai ir estai buvo prievarta mokomi geresnėje vokiečių mokykloje).

4. Pagoniškos Lietuvos humanitarinė kultūra buvo labai žemo lygio. Jau Z. Ivinskis buvo pareiškęs, kad Lietuva dėl savo geopolitinės padėties tegalėjo užsiimti militarine kūryba. Tačiau ši dėl „kosmopolitinio“ pobūdžio negali drauge spręsti klausimo, nors valstybės lietuviškas pobūdis gali orientuoti atsakymą tik viena linkme. LDK humanitarinės kultūros lygis nulėmė, kad ją stipriai įtakojo rusų aneksų kultūros ir rašto sistema. Tačiau kalbėti apie rusišką LDK civilizacijos pobūdį nėra pagrindo. Viskas ankstyvoje monarchijoje buvo užsakoma valdovų dinastijos, viskas karinėje monarchijoje,

taip pat ir dvasinė kultūra, buvo pajungta politikai. Vadinas, kultūros užsakyto lietuviškas pobūdis neturėtų kelti abejonių, rusų kultūrinė įtaka galėjo būti tik tarnybinė. Tiesa, dalis valdovų dinastijos atstovų, pradėję valdyti rusų žemėse, priėmė stačiatikių krikštą. Tačiau tuo jie tapdavo valstybinio gyvenimo periferija – juk Krėvos sutartį sudarinėjo tik pagoniškojo tikėjimo kunigaikščiai. Pagoniškasis Lietuvos valstybės branduolys nebuvo vien rusų civilizacijos recipientas. Vakarinių slaviškų LDK dalių alodizacija (susijusi ir su bajoriška lietuvių kolonizacija) buvo „primityvios“ lietuviškos civilizacijos poveikis.

5. A. Toynbee nuomone, civilizacijos pobūdį nulemia universali valstybė ir universali religija, pagal F. Koneczny – dar ir „trójprawo“. Lietuva XIV a. tampa didvalstybe. Pagonybės vartimo iš tikėjimo į religiją problema kol kas neišspręsta, tačiau toks procesas logiškai įmanomas (aišku, iki universalios religijos jai bet kuriuo atveju toli). Alodo egzistavimas rodo buvus ir savitą (bent jau lyginant su Rytų Europa) nuosavybės sistemą, savos paprotinės teisės egzistavimas nekelia abejonių. Visa tai leidžia kalbėti apie savarankišką, nors ir labai primityvią, Lietuvos civilizaciją net pagal A. Toynbee ar F. Koneczny kriterijus (plg. su anksčiau pateikta F. Braudelio samprata). Ji nepriklausė nei Vakarų lotyniškai, nei Bizantijos civilizacijai.

LDK XV–XVI amžiuose

1. Vėlyvas krikštas nulėmė, kad Lietuva susidūrė jau nebe su vienuolynų Europa, o su universitetų Europa. Norint Lietuvai išlikti valstybe, su sava kultūra ir neiškristi iš Vidurio Europos (ką tik į ją patekus), reikėjo padaryti kultūros šuolį – bent jau staigiai sukurti rašto industriją. XVI a. pradžioje Lietuva tai jau buvo padariusi – t. y. įvykdė tai, ko neteko daryti nė vienai Europos tautai. Lietuva ne tik išmoko rašyti, bet ir sugebėjo sukurti išpūdingą civilizacijos reiškinį – Lietuvos Statutus, savo pastovumu ir renesansiniu „apifoinimimu“ pralenkusius kaimynų teisės kodifikacijos lygį. Lietuvos Statutai buvo tarsi europeizacijos diplominis darbas. Negana to, jie parodė, kad Lietuva pirmą sykį jau ne tik ima, bet ir kažką duoda (Lietuvos Statutų poveikis Livonijos, Maskvos ir Lenkijos teisei). Tačiau kultūros šuolis jau vien dėl savo staigumo nulėmė ką kita – Lietuva neturėjo laiko mokytis rašyti savaip. Gudiškoji raštija masiškai paplito Lietuvoje. Ja ir buvo sukurti pagrindiniai raštijos paminklai – Lietuvos Statutai, metraščiai, Metrika.

2. Gudiškosios visuomenės vaidmuo LDK kultūrai negalėjo būti lemiamas. Į LDK ponijos elitą gudų ponija pradėjo pamažu įsitraukti tik XVI a. I-ojoje

pusėje. Šis procesas vyko LDK visuomenės politinės ir kultūrinės integracijos sąlygomis, kurios apraiškomis buvo ir gudų visuomenės elito pastangos surasti savo kilmę Gediminaičių dinastijoje ar bent jau bendroje „romėniškoje“ kilmės teorijoje. Integracijai padėjo ir Reformacija, ir bažnytinės unijos idėja. Gotikinės LDK cerkvės yra simboliška integracijos išraiška.

3. XVI a. viduryje formuojasi nauji bajoriškosios tautinės kultūros modeliai – lietuviškasis (Abraomas Kulvietis, Mikalojus Daukša), lotyniškasis su ryškiu romėniškosios lietuvių kilmės teorijos akcentu (Michalonas Lietuvis, Vaclovas Agripa), lenkiškasis (Motiejus Strykowski) ir gudiškasis (Bazilijus Ciapinskis). Visi modeliai (išskyrus gal tik paskutini) buvo bajoriškosios lietuvių tautos kultūrinės programos, deja, ne su vienodomis perspektyvomis. Reformacija buvo sukėlusį gyvų kalbų poreikį. Lietuvos visuomenės politinis elitas nesulaukė lietuviškosios kultūrinės programos ar bent jau ji buvo per mažai įtakinga. Tad buvo pasirinktas lenkiškasis.

4. Lenkiškosios civilizacijos poveikis reiškėsi įvairiais būdais: bažnytinės sistemos organizavimu, studijomis Krokuvos universitete, administracinės sistemos perėmimu, ūkio reforma. Lenkija buvo Lietuvos mokytoja. Tačiau jau Werneris Conze⁵² įrodė, kad pavyzdžiui, ūkio sistema, Bonos perkelta į Lietuvą, buvo ne lenkiška, o vokiška ar net europietiška. Lietuvos bėda, kad ji dažniausiai nesuspėdavo ar negalėdavo pasiekti „gilesnės“ Europos ir europeizacija pasibaigdavo polonizacija.

5. Nepaisant praradimų, XVI a. LDK visuomenė tampa europine ir įsilieja į Vakarų civilizaciją. Nuosavybės santykiuose susiformuoja leno teisė, socialinėje – ūkinėje struktūroje – riterio dvaras (feodas) ir baudžiava, politinėje socialinėje struktūroje – bajorų luomas ir luominė monarchija, miestų ūkyje – cechai, ideologijoje – labai mažai vėlavusi reformacija ir kontrreformacija, edukacijoje – europinė švietimo sistema su katedrų mokyklomis bei jų triviumu, kolegijomis ir universitetu. Krikščioniškasis mentalitetas įsigali bent jau visuomenės elite (*antemurale christianitatis* idėja nukreipta prieš stačiatikišką Maskvą ir mahometonišką Krymą), susiformuoja bajorų tauta su istorine savimone ir tautine kronika. Lietuvoje pradedamos rašyti knygos (1499 m.), imama jas spausdinti (1522 m.), atsiranda lietuviška knyga (1547 m. ne Lietuvoje, 1595 m. pačioje LDK). Taigi LDK civilizacija gauna būtina europinių vertybių minimumą.

LDK XVII–XVIII amžiuje

1. XVII–XVIII a. LDK kartu su Vidurio Europa atsiduria (o gal tik labiau išryškėja ši tendencija?) Europos civilizacijos šalikelėje. Ir vis dėlto

XVII amžiaus I-oji pusė tebėra civilizacijos augimo amžius. Vilniaus universitetas ir jėzuitų ordinas padarė tai, kad europietiškoji švietimo sistema pasiekė visuomenės apačias. Raštija ir literatūra išsiplėčia ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai – žanrais ir formomis. Lietuvos inžinierių mokykla davė europinio masto asmenybę – Kazimierą Semenavičių. Net XVII a. II pusėje – XVIII a. I pusėje per karus, badus ir marus susiformuoja originali tautinė baroko architektūros atmaina, vadinamoji Vilniaus baroko mokykla.

2. XV–XVI a. lietuviškos kilmės kūrėjų žinome nedaug, o XVII–XVIII a. jų iškyla nemažai. Konstantinas Sirvydas, Žygimantas Liauksminas, Albertas Vijūkas–Kojelavičius, jau minėtas Kazimieras Semenavičius, Laurynas Gucevičius – tai ryškiausios asmenybės net Abiejų Tautų Respublikos mastu. Lietuvių etnosas akivaizdžiai yra įsitraukęs į civilizacijos kūrybą.

3. Polonizacijos procesas yra plačiai apėmęs Lietuvos politinį ir kultūrinį elitą. Tai Lietuvos civilizacijos netektis. Tačiau tebeegzistuoja politinio elito lietuviška tautinė sąmonė, tiesa, vis labiau patirianti erozijų dėl Abiejų Tautų Respublikos savimonės formavimosi. Antra vertus, elito lietuviškosios savimonės buvimas lėmė, kad jau pradėjo formuotis ne tik smulkiosios bajorijos, bet ir valstietijos viršūnės savimonė (tai, pvz., rodo Chodkevičių – Katkų motyvas liaudies dainose). Visa tai liudija, kad Lietuvos DK tebegyveno savarankišką „bendruomeninį“ gyvenimą, vadinasi, LDK civilizacija tebėra savarankiškas istorinis subjektas. Ir vis dėlto reikia pripažinti, kad XVII–XVIII a. LDK civilizacija – tai jau antroji lenkų civilizacijos laida. Analogas – antrosios ispanų ir portugalų civilizacijos laidos Lotynų Amerikoje. Bet ar pasakysi argentiniečiui, kad Argentinoje yra ne jų, o ispanų civilizacija?

4. 1795 m. buvo tragiški ne tik Abiejų Tautų Respublikai kaip valstybei, bet ir savarankiškai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos civilizacijai. Atsirado atotrūkis tarp valstybės ir „bendruomeninio“ gyvenimo. Vidinių visuomenės ryšių ir organizavimosi metodų paieškos tegalėjo remtis tik kultūriniais principais. LDK visuomenės elitas pamažu pradėjo šlietis prie jau į naujųjų amžių civilizaciją orientuoto lenkų „bendruomeninio“ gyvenimo, o ne prie gerokai silpnesnio „lietuviškojo“, kurį galėjo formuoti tik lietuvių kalbos nepraradusi smulkioji bajorija ir valstietijos viršūnė. „Litvinų (su savimone *gente lituanus natione polonus*) vieta Lietuvos kultūroje tebėra neaiški. Aišku, kad takoskyra tarp jų ir naujaamžės lietuvių civilizacijos jau yra prasidėjusi (Šubravcų” ironija Dionizo Poškos atžvilgiu ar nebus buvusi pirmasis ženklas? Tačiau kol gyvenimas” idėja virst į „krajowstwo” idėja, litvinų kultūrinę laikyseną reikia laikyti (bet tik ją!) bendra lenkų–lietuvių kultūra. Antra vertus, dalis litvinų virto ne krajowcais, o įsiliejo į lietuvių naciją (pvz., Mykolas Riomėris).

Kaip ten bebūtų, tiek litvinų kultūrinė organizacija, tiek lietuvių XIX a. tautinis atgimimas (neįmanomas be XVII–XVIII a. europinės edukacijos ir nulemtos tautinės savimonės nusileidimo iki valstietijos) yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos palikimas.

* * *

Čia svarstomas Abiejų Tautų Respublikos palikimo klausimas. Iki šiol istoriografijoje buvo kalbama tik apie vieną civilizaciją, vadinasi, – ir tautą. Laikas pradėti kalbėti ir apie „antrą“ tautą, sudarančią tą Respubliką (iškilis ir gudų problema). Džiaugiuosi, kad tokios diskusijos pradžia – šlovingame Jogailos universitete, kuriame lietuviai pradėjo mokytis Europos kultūros.

Nuorodos ir komentarai

¹ Jermalovič M. J. Pa slaidach adnaho mifa. – Minsk, 1991. Fundamentali ir triuškinanti šio darbo kritika: Gudavičius E. „Vieno mito pėdsakais“ // *Atgimimas*. – 1994. – Nr. 30–32.

² Łowmiański H. *Studia nad początkami społeczeństwa I państwa litewskiego*, t. 1–2. – Wilno, 1931–1932.

³ Hellman M. *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes*. – Darmstadt, 1966. – S. 87: „Aber all dies kann nicht darüber hinwegtäuschen, das die Geschichte der letzten beiden Jahrhunderte des Grofürstentums Litauen nicht mehr Geschichte des litauischen Vokes gewesen ist“. Plg. Jučas M. *Nuo Krėvos sutarties iki Liublino unijos*. Kaunas, 1970. – P. 6: „Po Liublino unijos Lietuvos valstybė ne tik luominiu, bet ir tautiniu požiūriu nebuvo lietuvių valstybė“.

⁴ Berr H. *La synthese en historie. Essai critique et theorique*. – Paris, 1911.

Apie H. Berro pradėtą kovą prieš naratyvinę („l'histoire historique“) ar įvykių („l'histoire événementielle“) istoriografiją ir jos tąsą M. Blocho ir L. Febre kūryboje Žr.: Afanasjev J. N. *Istorizm protiv eklektiki: Francuzskaja istoričeskaja škola „Annalov“ v sovremennoj buržuaznoj istoriografii*. – Moskva, 1980. (Ypač p. 10–63.)

⁵ Braudel F. *L'histoire des civilisations: la passe explique le present* // Braudel F. *Écrits sur l'histoire re*. – Paris, 1991. – P. 225–314; Braudel F. *The History of Civilizations: The Past Explains the Present* // Braudel F. *On History*. – Chicago, 1980. – P. 177–218.

⁶ Braudel F. *La dynamique du capitalisme*. Paris, 1992. – P. 83–124; Brodel F. *Materialnaja civilizacija, ekonomika I kapitalizmu*. T. 3; *Vremia mira*. – Moskva, 1992.

⁷ Apie F. Koneczną žr.: Skoczynski J. *Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego*. – Krakow, 1991.

⁸ Koneczny F. *O lad w historii*. – Warszawa, 1992. – S. 14: „Cywilizacija jest to metoda ustroju życia zbiorowego“. Sąvoka „zbiorowego“ kol kas verčiame „bendruomeninio“ suvokdami, kad tai labai problematiška. Juk azijines visuomenės kartais pavadiname bendruomeninėmis turėdami galvoje alodo priešistorę jau nekalbant apie ikicivilizacinių visuomenių pagrindinę lastelę. Galima būtų versti F. Koneczno sąvoką į „visuomenės“, bet ši, regis, pernelyg „išskydusi“, o čia juk svarbu vidinių ryšių sociume kūrimo akcentas.

⁹ Lelewel J. *Dzieje Litwy I Rusi aż do unii z Polska*. – Paryž, 1839. *Naujas leidimas: Lelewel J. Dzieła*. – T. 10. Warszawa, 1969.

¹⁰ Lelewel J. Dzieła. – T. 10. S. 196. Dar įdomiau, kad šis „margumynas” reiškias Lenkijos įtaką: „Co bądź będąc zlewkiem praw rżnych wpływ, jaki Polska na Wielku Księstwo Litewskie wywierala”.

¹¹ Mūsų siūlomos baltofilijos sąvokos apibrėžimas: Baltofilija yra kultūrinė ir istoriografinė programa Lietuvos kultūros tyrimo prioritetiniu uždaviniu laikanti jos specifškumo („tautiškumo”) išryškinią, o šios specifikos pagrindu – pagoniškąją baltų kultūrą. Nuoseklus tautiškumo ieškotojas visada tampa baltofilu.

¹² Ustrialov N. G. Issledovanie voprosa, kakoe miesto v russkoj istorii dolžno zimat kniazestvo Litovskoje. – Sankt Peterburg, 1839.

¹³ Kojalovič M. O. Lekcii po istorii Zapadnoj Rosii. – Moskva, 1864; Beliajev I. D. Očerki istorii Severo-Zapadnogo kraja Rosii. – Vilno, 1867.

¹⁴ Jaroszewicz J. Litwy pod wzgłdem jej cywilizacji. – T. 1–2. – Wilno, 1844–1845. Apie J. Jaroszewicziaus koncepciją žr. informatyvų V. Berenio straipsni; Berenis V. S. Daukanto ir J. Jaroszewicziaus istorinis Lietuvos samprata // Kultūros barai. – 1993. – Nr. 7.

¹⁵ Jaroszewicz J. Op. cit. – T. 2 – S. 79

¹⁶ Iškalbingiausias tekstas: Bruckner A. Polacy a Litwiny. Język I literatūra // Polska I Litwa w dziejowym stosunku. – Krakow, 1914. – S. 343–392. Žr. taip pat Bruckner A. Wplywy polskie na Litwie I w Slowianszczynie wschodniej // Polska w kulturze powszechnej. – T. 1. – Krakow, 1918. – S. 153–166; Bruckner A. Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie // Kultura staropolska. – Krakow, 1932. – S. 705–726. (Abu pastarieji tekstai perspausdinti: Bruckner A. Kultura pismienictwo, folklor. – Warszawa, 1974); Bruckner A. Dzieje kultury poskiej. T. 1. – Krakow, 1931. – S. 641–649; T. 2. – S. 368–372; 653–656.

¹⁷ Brückner A. Polacy a Litwini. – S. 390: „Kultura litewska jest mimo wszelkiej rozniczy etnicznej I językowej tylko odpryskiem polskiej”.

¹⁸ Bruckner A. Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie // Bruckner A. Kultura, pišmiennictwo, folklor. – Warszawa, 1974. – S. 371.

¹⁹ Bobrzynski M. Dzieji Polski w zarysie. Warszawa, 1879. – S. 175–180. Liubliano unija veikale net neakcentuojama (žr. p. 281–294). Taigi išeitu, kad Lietuva jau nuo Krėvos turėjo priklausyti „do wielkiego ciała Rzpltej” (p. 285).

²⁰ Unijos istoriografijos konceptualiausia apžvalga: Bardach J. Studii z ustroju I prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w. – Warszawa, 1970. – S. 11–67.

²¹ Fijalek J. Uchrzešcijanienie Litwy przez Polskę I sachowanie w niej języka ludu // Polska I Litwa w dziejowym stosunku. – Krakow, 1914. – S. 327–333.

²² Skirmuntt K. Dzieje Litwy. – Krakow, 1886.

²³ Limanowski B. Historia Litwy. Warszawa, Krakow, 1917. (Pirmas leidimas – 1895); Wasilewski L. Litwa I Bialorus. – Warszawa, 1912 (Antras leidimas – 1925); Jakubowski J. Dzieje Litwy w zarysie. – Warszawa, 1921.

²⁴ Koneczny F. Dzieje Polski za Jagiellonow. – Krakow, 1903. – S. 45.

²⁵ Koneczny F. Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasow. – Poznan etc., 1921. – S. 54–61.

²⁶ Ten pat. – P. 54.: „Bezpošredni wpływ prawa polskiego na panstwo litewskie” trwal tylko szešć lat (1386–1392), gdyž tylko tak krotko bylo ono wcielone do korony Polskiej. Od a. 1392 až do 1792 przechodzil stosunek Litwy do Polski przez rozmaite zmiany ale zawsze bez najmniejszej przerwy stanovalo wielkiw księstwo Litewskie oddzielne panstwo, nie podlegajęce žadnym polskim prawom žadnemu urzędowi polskiemu”.

²⁷ Koneczny F. Polskie Logos I Ethos: Roztrisanie o znaczeniu I celu Polski. – T. 2. – Poznan, Warszawa, 1921

- ²⁸ Koneczny F. Polskie Logos i Ethos. – S. 122.
- ²⁹ Žr.: Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 wrzesnia 1935 r. – Lwow, 1936. – T. 1–2.
- ³⁰ Apie „federalistinę” ir „unitarinę” Liublino unijos koncepcijos lenkų istoriografijoje žr.: Bardach J. Studia z ustroju I prawa... – S. 57–59.
- ³¹ Žr. pvz., Kolankowski L. Polska Jagielonów. – Zwów, 1936. – 1. 5, 326.
- ³² Halecki O. Dzieje unii Jagielonskiej. – Krakow, 1920. – T. 2. – S. 336–341; Halecki O. Idea Jagielonska. – Lwow, 1937. – S. 23–27; Plg. taip pat J. Adamuso koncepcija: Pamiętnik... T. 2. – P. 82.
- ³³ Tai ir paaiškina atskiros LDK politinių įvykių istorijos pasirodymą: Kolanowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagielonow. – T. 1. 1377–1499. – Warszawa, 1930.
- ³⁴ Zakrzewski S. Azgadnienia historyczne. – Lwow, 1936. – T. 1. – S. 2338.
- ³⁵ Ten pat.
- ³⁶ Halecki O. Dzieje unii... S. 340–341.
- ³⁷ Žr., pvz., Halecki O. Europa: Grenzen und Gliederung seiner Geschichte. – Darmstadt, 1957.
- ³⁸ Halecki O. Zagadnienia kulturalne w dziejach Unii Jagiellonskiej // Przegląd Historyczny. T. 6. Zesz. 3. – S. 398–399.
- ³⁹ Halecki O. Idea Jagiellonska. – S. 26.
- ⁴⁰ Liubavskij M. K. Očerki istorii Litovsko–russkogo gosudarstva do Liublinskoj unii vključitelno. – Moskva, 1910 (Antras leidimas – 1915).
- ⁴¹ Nors tam tikros tendencijos pradėti svarstyti lenkų civilizacijos poveikį Lietuvai buvo. Žr. A. Šapokos skyrelį „Savinimasis krikščioniškos Vakarų kultūros lenkiškų formų” knygoje: Jogaila. – Kaunas, 1935. – P. 274–283. Tačiau tų pačių autorių ruoštoje Lietuvos istorijos sintezėje minėtų svarstymų nėra (Lietuvos istorija / Red. A. Šapoka. – Kaunas, 1936. – P. 110–113, 150–158).
- ⁴² Plačiau žr.: Bumblauskas A. Zenonas Ivinskis ir Lietuvos istorijos istoriografijos paradigmos // Kultūros barai. – 1992. – Nr. 3.
- ⁴³ Empiriniuose kultūros istorijos tyrimuose pažanga įvyko akivaizdi. Ryškus pavyzdys – I. Lukšaitės dalis knygoje: Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus). – V., 1981. Tačiau civilizacinė problematika čia nesvarstoma. Nesvarstomas ir „liaudies” virtimo tauta procesas (tautos, o kartu ir jos kultūros statiškumo samprata – iš baltofilinės tradicijos). LDK institucinė kultūra tik mechaniškai atsiedinta nuo Lenkijos.
- ⁴⁴ Ochmanski J. Historia Litwy. – Wrocław, etc. 1967 (Antras leidimas – 1982). Integralia sinteze šį veikalą pavadino H. Łowmiański (Łowmiański H. Joachim Lelewel jako historyk Litwy I Rusi // Lelewel J. Dzieła. – T. 10. – Warszawa, 1969. – S. 34).
- ⁴⁵ Bardach J. Studia z ustroju I prawa... – S. 59.
- ⁴⁶ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa I prawa polskiego. – Warszawa, 1976. – S. 191.
- ⁴⁷ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju I prawa polskiego. – Warszawa, 1993. – S. 185.
- ⁴⁸ Bardach J. Konstytucja 3 Maja a Zareczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku // Studia Iuridica. – T. 24. – 1992. – S. 26. Žr. dar šiai temai skirtą straipsnį: Bardach J. Konstytucja 3 maja a unia polsko–litewska // Przegląd Historyczny. – T. 82. – 1991. – Zesz. 3–4. – S. 383–410.
- ⁴⁹ Gudavičius E. Kas sava ir kas skolinta mūsų kultūroje // Kultūros barai. – 1993. – Nr. 11; Lietuvių tautos ankstyvieji amžiai: laimėjimai ir praradimai // Kultūros barai. – 1994. – Nr. 5.
- ⁵⁰ Žr.: Gudavičius E. Baltų alodo raida // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. – 1989. – T. 4 (69); Gudavičius E. Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo // Ten pat. – 1980. – T. 3(72). Apie ūkinio individualizmo lemtingą poveikį LDK europeizacijai ir LDK kaip euro-

pinės civilizacijos periferijai: Bumblauskas A. Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? // Europa. 1988 / Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio almanachas. – V, 1989.

⁵¹ Apie krikšto reikšmę Lietuvos istorijoje žr. plačiau: Bumblauskas A. Dar kartą apie Lietuvos krikštą // Kultūros barai. – 1988. – Nr. 4.

ALFREDAS BUMBLAUSKAS

ON THE NATURE OF CIVILIZATION IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

S u m m a r y

The article by the medievalist historian presents a critical review of the reports on the nature of civilization in the Grand Duchy of Lithuania in Polish, Russian, German, and Lithuanian historiography based on the definition of civilization by the Polish theorist of history, Felix Koneczny (“Civilization is a method of arranging communal life”), and proves that this civilization was neither Western-Latin nor Eastern-Byzantine, but, rather, quite an independent one, with its own necessary minimum of European values.